

Zbigniew Dunin-Wilczyński

Symbolika narodowa od Powstania Listopadowego do II wojny światowej

Niepodległość i Pamięć 5/1 (10), 71-85

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zbigniew Dunin-Wilczyński

Symbolika narodowa od Powstania Listopadowego do II wojny światowej

Są w naszej historii symbole nieprzemijające, będące świadectwem trwania państwa polskiego, ciągłości jego dziejów, istnienia, nawet przez niedługi okres czasu podczas kolejnych zrywów narodowych. Należy do nich wizerunek Orła Białego, który niezależnie od jego stylizacji na przestrzeni wieków był zawsze godłem Rzeczypospolitej.

Okres powstań narodowych wprowadził nowe symbole ulegające ciągłym zmianom, dostosowującym emblematycznie treści do aktualnych potrzeb, zmiennej sytuacji politycznej, propagujących nowe idee patriotyczno-narodowe. Obok tych nowych symboli powraca w okresie Powstania Listopadowego, a później w roku 1919 order *Virtuti Militari*, tkwiący głęboko w naszej tradycji walk o niepodległość. Symbol tegoż orderu odnajdujemy w wielu odznakach okresu międzywojennego, tą drogą nawiązujących do swojej chlubnej tradycji walk o niepodległość w latach I-szej wojny światowej.

Chorągwie i sztandary należą do najcenniejszych wyróżnień przyznawanych w Wojsku Polskim. Tak również było w wieku XIX. Pułki walczące u boku Napoleona po utracie chorągwi czy sztandaru były rozformowywane. Również w Królestwie Polskim przepisy dotyczące pozbawienia sztandaru były rygorystyczne¹.

Szczególnie w Polsce w okresie niewoli narodowej, wizerunek orła na sztandarze miał swoją wymowę nie tylko polityczną, ale również głębokiego patriotyzmu w społeczeństwie².

1 B. Gembarzewski, *Wojsko Polskie. Królestwo Polskie 1815-1830*. Warszawa 1903, s. 27. "Każdy Wojskowy, który nie będzie bronił Chorągwi lub Sztandaru swego do ostatniej kropli krwi, nie jest godnym nosić imię Żołnierza; gdyby był rannym, powinien o tem donieść swemu Officerowi i czekać pozwolenia oddalenia się. Będą uważani za zdrajców Króla, Ojczyzny i Chorągwi i karani przez Sąd Wojenny z całą surowością kar hańbiących, przepisanych prawami teraz ustanowionemi i na przyszłość ustanowić się mającemi:

1. Każdy Wojskowy, który w obliczu Nieprzyjaciela ustąpi z placu bitwy lub stanowiska mu powierzonego.
2. Każdy Wojskowy, który z Osady (Garnizonu), z obozu, z Marszu lub innego jakiegokolwiek miejsca zbiegnie, jako też i ten, któryby bez rozkazu wyższej Władzy opuścił swój Pułk i poszedł w służbę innego.
3. Gdyby Korpus iaki lub oddział dopuścił się jednej z tych zbrodni, o których wyżej powiedziano, kara prawami przepisana rozciągać się będzie na cały korpus, prócz tego zostanie bez Chorągwi za Obóz, dopóki walecznością i czynem znakomitym nie odzyska honoru, który był utracił.

2 B. Gembarzewski, op. cit., s. 26. W dniu 5 listopada 1815 r. odbyła się druga uroczystość wojskowa - poświęcenia chorągwi pułkowych. Na razie rozdano je tylko pułkom piechoty liniowej. Niemcewicz tak opisuje tę ceremonię: *...we środku ołtarz, przyniesiono chorągwie, na nich w polu czerwonym orzeł biały bez najmniejszego znaku czarnego, po rogach cyfry królewskie. Całe wojsko na widok chorągwi zdjęło czapki. Przy wojskowej muzyce zaczęło się Veni Creator. Biskup kielecki błogosławił.*

W okresie Powstania Listopadowego jednostki regularne, dawniej sformowane posiadały sztandary z czasów Królestwa Kongresowego i najprawdopodobniej ich używały. Jednostkom tym zamierzano przekazać historyczne sztandary z okresu Księstwa Warszawskiego, lecz ze względu na rozwój sytuacji wojennej zamiaru tego nie zrealizowano. Tylko nieliczne pułki nowo sformowane posiadały własne sztandary wykonane w czasie kampanii zimowej roku 1831. Otrzymały one nazwę tzw. chorągwi propagandowych. Miały one barwę białą i rysunek czerwonego krzyża. Zaopatrzone zostały w napis w języku polskim i rosyjskim: *W imię Boga za naszą i waszą wolność*.

Nowe sztandary i chorągwie powstałe podczas trwania Powstania były w kolorze czerwonym z umieszczonym godłem Królestwa Polskiego. Na nich również umieszczana była dewiza, podkreślenia wymaga fakt, że nie wszystkie chorągwie posiadały jednakową dewizę: *Tym, którzy w boju pragnęli stynąć, dwie drogi - Zwyciężyć lub zginąć*. Po raz pierwszy wówczas na jednym ze sztandarów pojawiła się dewiza autorstwa Joachima Lelewela - *Za naszą i Waszą wolność*.

Do ciekawszych zabytków omawianego okresu należy sztandar Legii konnej Litewsko-ruskiej z roku 1831. Został on wykonany i ofiarowany przez Izabellę Czartoryską. Płat jedwabiu amarantowego, środkiem zszywany malowany jednostronnie farbami olejnymi. W środku orzeł ze złotą koroną, dziobem i szponami. Pióra cieniowane kolorem białym, różowo-liliowym i złotym. Pod orłem skrzyżowane gałązki lauru i dębowe, u góry biały napis: *VIAM AUT INVENIAM AUT FACIAM (drogę albo znajduję albo sobie utworuję)*. Brzegi płata obszyte bawełnianą tasiemką³. To przykład zupełnie nieregulaminowego sztandaru. Większość chorągwi darowanych przez społeczeństwo w czasie powstania znacznie odbiegała od przyjętych wzorów. Podyktowane to było brakiem materiałów i przede wszystkim podstawowych informacji dotyczących wyglądu chorągwi czy sztandaru wojskowego. Niemniej jednak, właśnie te obiekty, będące darem dla walczących wojsk mają dodatkową wymowę.

Symbol orła występuje również w mundurze wojskowym okresu Królestwa Polskiego. Mundury używane w Powstaniu Listopadowym są tymi samymi, które noszono w Królestwie Kongresowym. Nowo formowane jednostki również posiadały mundury z tego okresu - podyktowane to było faktem przejęcia magazynów mundurowych z pełnym wyposażeniem. Prawdą jest, że jednak nie wszystkie oddziały sformowane w czasie trwania Powstania miały mundury z zapasów. Z biegiem czasu szyto doraźnie uniformy, przerabiano mundury zdobyczne oraz adaptowano dla potrzeb wojennych codzienne ubiory chłopskie⁴.

Zarówno na kaszkietach, jak i na czapkach wojskowych umieszczone były orły. Występowały one w różnej wielkości i w różnym materiale były wykonane. Pułk 2 Mazurów posiadał orła siedzącego na półsłońcu, na którym w części podstawy występuje cyfra "2", a ponad nią napis "MAZURY". Nad półsłońcem orzeł srebrny ze złotą koroną, dziobem i szponami. Wysokość całości 20 cm. Innym był orzeł ze złotą koroną, dziobem i szponami. Na tarczy amazonek cyfra "3" świadcząca o przynależności do 3 Pułku Ułanów. Wysokość orła 14 cm, szerokość 11,5 cm.

Do rzadkich należą orły mające na tarczy amazonek litery "WS". Należały one do formacji Wolnych Strzelców z roku 1831.

Wiele było wzorów i typów orłów, trudno je wszystkie opisać, podkreślały przynależność jednostek i przede wszystkim przynależność państwową wojska.

3 *Militaria Polskie z lat 1815-1831*. Katalog wystawy. Muzeum Narodowe w Krakowie, maj-grudzień 1961. Kraków 1961, s. 24.

4 H. Wielecki, *Dzieje polskiej rogatywki*. Warszawa 1985, s. 50.

Do tej formy orła powrócono w okresie Legionów Polskich w czasie I-szej wojny światowej. Zbliżone do orła Powstania Listopadowego nosił 1 Pułk Ułanów Beliny - Prażmowskiego.

Oprócz orłów do munduru należał ryngraf. Używali go niżsi oficerowie. Wykonany z blachy srebrnej lub miedzianej z nałożonym wizerunkiem orła nawiązywał do czasów dawnych, elementów zbroi rycerskiej. W wieku XIX nie stanowił uzbrojenia ochronnego, był reliktem minionych epok stosowanym jeszcze długo w armiach europejskich⁵. Ryngrafy w okresie Powstania Listopadowego wyglądem przypominają półokrąg z wyciętym górnym polem, były złożone i na nich nałożony był srebrny orzeł ze złożoną koroną, dziobem i szponami. Przez umieszczenie w jego polu orła stanowił symbol Wojska Polskiego.

Do bardzo istotnych symboli Powstania Listopadowego należy pieniądź. Było to jedyne powstanie w dziejach Polski, które wprowadziło w tak szerokim zakresie wolny pieniądź⁶.

Mennica Warszawska w roku 1831 wydała emisję monet o nominatach: 3 grosze polskie, 5 gr. pol., 10 gr. pol., 1 zł. pol., 2 zł., pol., 5 zł. pol. Dodatkowo w Belgii w roku 1831 wybito dukata z wizerunkiem na awersie polskiego orzełka obok tekstu opisowego wokół stojącego rycerza. Pomimo wartości obiegowej pieniądź ten bardzo szybko nabrał wartości pamiątkowej, bowiem na jego awersie obok napisu "*KRÓLESTWO POLSKIE 1831*" występował herb dwupolowy Polski i Litwy, ponad którym umieszczono koronę.

Bank Polski w Warszawie wydał emisję banknotów 1-złotowych. Jeszcze w okresie Powstania Listopadowego wszystkie te monety z dodanym banknotem umieszczano w pudełczkach w tym celu wykonanych jako pamiątka z okresu Powstania⁷.

Monety zawsze pozostają niezmiennie. Znane są natomiast dwa rodzaje pudełek:

a. - Pudełko drewniane koloru czerwonego, na pokrywie, pośrodku herby Polski i Litwy wśród bogatych panopli - wszystko wykonane w srebrze. Po bokach z czterech stron, w srebrnych wieńcach, złożone napisy: GROCHÓW/W. DĘB/OSTROŁĘK/IGANIE. Nad herbem napis: *DNIA 29 LISTOPADA ROKU 1831*. U dołu wiersz: *DAWNE WYROCZNIE LECHA / NIEBO NAM OGŁASZA / POLACY! TO NASZ ORZEŁ TO ZIEMIA JEST NASZA*. Pudełko wyściełane jedwabiem i aksamitem z otworami na monety różnej wielkości, które stanowią komplet edycji z okresu Powstania Listopadowego⁸.

b. - Pudełko prostokątne, drewniane oklejone skórą czerwoną, na wieczku wokół obrzeża wytłoczona bordiura w formie dekoracyjnego wężyka, w rogach powiązane z bordiurą lilie. Napis od góry pudełka: *PAMIĄTKA /REWOLUCJI POLSKIEJ / W WARSZAWIE*. Poniżej maleńki tłoczony orzełek - poniżej napis: *DAWNE WYROCZNIE LECHA / NIEBO NAM OGŁASZA /POLACY TO NASZ ORZEŁ / TA ZIEMIA JEST NASZA*.

Pod napisem pozioma dekoracja kwiatowa w formie wstążki. Poniżej napis: *DNIA 29 LISTOPADA 1830 ROKU*. Napisy tłoczone i następnie wypełnione złotą farbą⁹.

5 Jeszcze w okresie II wojny światowej niektóre formacje niemieckie (Wehrmacht, SS, lotnictwo) posiadały na wyposażeniu ryngrafy.

6 Kolejną próbą emitowania pieniądza powstańczego było wprowadzenie przedrukowanych banknotów Generalnego Gubernatorstwa w czasie Powstania Warszawskiego 1944 roku. Jednak banknot ten miał niewielki zasięg.

7 E. Kopicki, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*. Tom IV. Warszawa 1978.

8 *Katalog zbiorów Ludwika Gocla. Powstanie Listopadowe i Wielka Emigracja*. Tom III. Opr. M. Dubrowska, G. Kieniewiczowa, Warszawa 1978, s. 65, 123.

9 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*. Warszawa 1988, s. 46.

Autorem wiersza był Ludwik Osieński. Wiersz ten zyskał dużą popularność w czasie trwania powstania.

Monety te wykorzystywano do dekoracji jako pamiątki patriotyczne, spotykane są jako denka kubków, spinki do mankietów, bransolety itp.

Do najcenniejszych pamiątek Powstania Listopadowego, przechowywanych w domach i dworach, ukrywanych przed rewizjami należał Krzyż Wojskowy "VIRTUTI MILITARI". Jego historia sięga końca XVIII w. Przegrana wojna w obronie Konstytucji 3-go Maja upamiętnia się nadaniem przez ostatniego króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego 20 złotych medali z dewizą "VIRTUTI MILITARI", za zwycięską bitwę pod Zieleńcami stoczoną 18 czerwca 1792 r. Inicjatorem utworzenia nagrody był ks. Józef Poniatowski. W sierpniu 1792 r. oficerowie posiadający medal, otrzymali z kancelarii królewskiej patenty na krzyże z dokładnym opisem nowego odznaczenia. Dokumenty te opatrzone pieczęcią wojskową Króla z Jego odręcznym podpisem, stały się pierwowzorem późniejszych wersji orderu. Kolejne nadania krzyża przypadają na lata 1807-1815, przy czym weryfikacja trwała do roku 1820. W tym okresie zmienił się nieznacznie wygląd krzyża w stosunku do okresu Stanisława Augusta.

Jeszcze przed wybuchem Powstania Listopadowego wiadomo było, że zasługi wojskowe, szczególnie na polach bitew, nagradzane będą, jak dawniej, Krzyżem VIRTUTI MILITARI (zwanym Krzyżem Wojskowym Polskim). Po sporach kompetencyjnych ustalono, że Krzyże Komandorskie i Kawalerskie będzie nadawał Rząd Narodowy na wniosek Naczelnego Wodza, natomiast Złote i Srebrne Naczelnym Wódz na wniosek dowódców samodzielnych dużych jednostek. W okresie powstania powrócono do rysunku krzyża z XVIII wieku i na rewersie w miejsce dewizy "REX ET PATRIA" ponownie umieszczono litewską Pogoń.

W okresie Powstania Listopadowego nadano: 1 Krzyż komandorski gen. Janowi Skrzyneckiemu, 105 Krzyży Kawalerskich, 1963 Krzyże Złote oraz 1794 Krzyży Srebrnych¹⁰.

Ordery wykonywane były w Warszawie przez pracownię Henryka Hildebranda i Pawła Siennickiego, przed wybuchem powstania na koszt Rządu Narodowego.

Ordery te w okresie popowstaniowym były cenną pamiątką. Rodziny ozdobionych Krzyżem VIRTUTI MILITARI pragnęły nabyć choćby miniaturę orderu. We Francji krzyże wykonywane były przez cały XIX wiek, gorzej wyglądała sytuacja w zaborach. Jednakże w Krakowie funkcjonowała pracownia Wacława Głowackiego wykonująca oprócz bardzo popularnych wówczas odznak patriotycznych również miniatury Orderu VIRTUTI MILITARI¹¹.

Po Powstaniu Listopadowym Mikołaj I zadbał o sprofanowanie krzyża Wojskowego Polskiego "VIRTUTI MILITARI", ustanawiając "Polski Znak Honorowy" do złudzenia przypominający order VIRTUTI MILITARI, a nadawany wszystkim uczestnikom walk z Wojskiem Polskim. Nie zraziło to Polaków do niezwykle popularnego w okresie napoleońskim i powstaniu roku 1830 polskiego krzyża. Przez cały XIX wiek był niezwykle cenionym i szanowanym odznaczeniem. W roku 1881, w pięćdziesiątą rocznicę Powstania Listopadowego wydano we Lwowie spis ozdobionych tym orderem pt. *Xięga Pamiątkowa w 50-letnią rocznicę powstania roku 1830 zawierająca Spis imienny Dowódców i Sztabs-Oficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii Polskiej w tymże roku Krzyżem Wojskowym Virtuti Militari ozdobionych*.

10 G. Krogulec, *Uwagi o orderze wojskowym VIRTUTI MILITARI*. Warszawa 1987, s. 31. /

11 K. Filipow, *Trudne początki powtórných narodzin - reaktywowanie Orderu VIRTUTI MILITARI w 1919 r.* "Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska", Białystok 1988, s. 36 i 54.

W czasie Powstania Styczniowego - zgodnie z decyzją Rządu Narodowego - wszelkie odznaki honorowe były zniesione. Znane są jednak wiarygodne przekazy pamiętnikarskie, które wspominają o nadaniach powstańcom krzyży *Virtuti Militari*. Były to dawne krzyże, nadane jeszcze podczas Powstania Listopadowego. Jednym z odznaczonych takim krzyżem był Adam Morawski, który otrzymał Order *Virtuti Militari* od gen. Michała Heidenreicha-Kruka za zwycięską bitwę pod Żyrzynem. Morawski po latach wspominał, iż *Krzyż ten otrzymał Generał od majora b. wojsk polskich z r. 1830/31 z tem postanowieniem, by ozdobił nim pierś jednego z powstańców*¹². Podobnym krzyżem został uhonorowany także Kalikst Ujejski, kuzyn poety Kornela Ujejskiego, oficer Legii Algiersko-Francuskiej, który poległ w bitwie pod Korytnicą w oddziale Marcina Borelowskiego ("Lelewela"). Oczywiście, należy sobie zdać sprawę z tego, że były to wypadki sporadyczne. Nigdy nie nabrały one charakteru masowego, ani też nie uzyskały aprobaty Rządu Narodowego¹³.

Kolejne nadania krzyża *Virtuti Militari* przypadają na okres po jego reaktywowaniu w roku 1919.

Obok krzyża *Virtuti Militari* wielką popularnością wśród społeczeństwa cieszyły się patriotyczne pamiątki. Ich powstanie sięga czasów Insurekcji i początkowo w Powstaniu Listopadowym właśnie na znanych wzorach powstawała biżuteria patriotyczna. Były to brosze ze skrzyżowanymi kosami z nałożonym orłem w miejscu skrzyżowania czy orzełki wykonane z różnego surowca, od złota na żelazie skończywszy, umieszczone na kokardzie czy rozetce o barwach narodowych. Lecz biżuteria bezpośrednio łącząca się ze zrywem listopadowym powstanie nieco później.

Nawiązuje ona treścią do pól bitewnych Powstania Listopadowego czy generałów, jak np. Jana Skrzyneckiego czy poległego w obronie Warszawy Józefa Sowińskiego.

Często ta symboliczna biżuteria wykonywana była z żelaza (do grupy tej należą sygnety i pierścienie, wśród nich sygnet z napisem: "*Chłopicki: I Dictator Pol. 5 X-bris 1830*" czy sygnet z dewizą "*Wolność lub śmierć*" z datą wewnątrz obrączki "*29-go listopada 1830*") lub z metali szlachetnych - srebra i złota. Różnorodność tych obrączek i pierścieni była ogromna, od prostego ufnala zwinętego w obrączkę z nabitym złotym czy srebrnym orzełkiem, do wytwornych jubilerskich pierścieni z herbami Polski i Litwy. Grażyna Kieniewiczowa pisze: *Z powstaniem listopadowym, w powszechnym odczuciu, najbardziej jednak kojarzy się biżuteria i pamiątki wykonane dla uczczenia bitwy o Olszynkę Grochowską. Należą one do serii pamiątek upamiętniających bitwy stoczone przez wojska powstańcze. Osnute narodową legendą, przedstawione na rycinach, spopularyzowane w poezji okolicznościowej, bitwy pod Ostrołęką, Dębem Wielkim, Stoczkiem, Grochowem, Wolą i Warszawą upamiętnione zostały również w serii miniaturowych medalioników. Bitwa o Olszynkę Grochowską, stoczona 25 lutego 1831 r., stała się narodową legendą. Z Olszynką Grochowską wiąże się też największa różnorodność pamiątek patriotycznych. Tradycja jej pozostała trwałym symbolem walki o niepodległość, a uroczystości obchodzona w 1861 roku trzydziesta rocznica tej bitwy zapoczątkowała okres masowych uroczystości patriotycznych. Wśród tego typu pamiątek wyróżniają się krzyżyki zwane potocznie krzyżykami z Olszynki. Według tradycji wykonane były z gałązek olch rosnących na polu bitwy pod Grochowem. Noszono je w kraju i na emigracji jako symbole chwały narodowej*¹⁴.

12 A. Morawski, *Rycerze krzyża w XIX i XX wieku*. Lwów 1903, s. 202.

13 K. Filipow, *Order VIRTUTI MILITARI 1792-1945*. Warszawa 1990, s. 69, 70.

14 G. Kieniewiczowa, *Pamiątki powstań narodowych ...*, op. cit., s. 66

Wśród symbolicznych pamiątek po Powstaniu Listopadowym na uwagę zasługują niektóre egzemplarze oręża. Do tej broni niewątpliwie należy szabla hetmana Stanisława Rewery-Potockiego przerobiona przez Aleksandra Potockiego i noszona w okresie powstania z roku 1831.

Na pochwie została umieszczona plakietka z napisem: *KARABELA HETMANA STANISŁAWA REWERY POTOCKIEGO PRZECHOWYWANA ZAWSZE W RODZINIE. POCHWA I RĘKOJEŚĆ PRZEROBIONA PRZEZ ALEKSANDRA POTOCKIEGO, KTÓRY JĄ NOSIŁ W 1831 ROKU. DAROWANA ADAMOWI POTOCKIEMU - NAPIS POŁOŻYŁA ADAMOWA POTOCKA*. Szabla posiada bardzo ciekawą głownię z medalionami. W medalionie na zewnętrznym płazie jest inkrustowany wizerunek Matki Boskiej z Dzieciątkiem (Nieustającej Pomocy) nad którą dwa aniołki podtrzymują koronę. Po bokach dwa złote świeczniki ze srebrnymi świecami. Płaz wewnętrzny posiada medalion bez dekoracji. Na końcu struzin zewnętrznej strony nabity złotem herb Potockich "Pilawa" w owalnej tarczy.

Kolejnym egzemplarzem broni, bardzo charakterystycznym dla epoki, jest szabla po generale Henryku Dembińskim, wykonana najprawdopodobniej przez E. Collette'a w Warszawie w okresie Powstania Listopadowego.

Rękojeść szabli jest ozdobiona herbami Polski i Litwy wkomponowanymi w kosz rękojeści. Głownia z damastu skuwanego z bruzdami na obu płazach wypełniona jest ornamentami i napisami wykonanymi w dwóch technikach: pierwotnie rytowane i inkrustowane złotem napis z okazji ofiarowania broni gen. Dembińskiemu i późniejszej technice charakteryzującej się nacinaniem tła i wklepywaniem złotego drutu - z okazji dedykowania szabli przez Mikołaja I feldmarszałkowi Paskiewiczowi. Napis na zewnętrznym płazie zastawy brzmi: *Dembiński w twej dzielnej dłoni/ Ten oręż zyska hart nowy/ Błyśnie i skruszy okowy/ Orła i Pogoń ostoni*. Na wewnętrznym płazie herb "Nieczuja", w trójkątnej tarczy pod 9-pałkową koroną, nad którą powtórzony jest motyw herbu (pień drzewa z obcięzonymi konarami, zwieńczony krzyżem). Rytowany jest również napis na grzbiecie zastawy: *Henrykowi DEMBIŃSKIEMU Głowi Dywizji od KORPUSU wracającego z LITWY do Polski hołd i Cześć*. Szabla ta po zajęciu Warszawy przez Paskiewicza została złożona carowi, który następnie darował ją zdobywcy stolicy Królestwa Polskiego. Na pamiątkę tego faktu głownię szabli dodatkowo ozdobiono bogatą dekoracją oraz dedykacją dla feldmarszałka Paskiewicza¹⁵.

Oręż datowany precyzyjnie na okres Powstania Listopadowego należy do pamiątek niezwykle rzadkich, podane przykłady są wyrazem nie tylko patriotyzmu lecz również chęci kontynuacji rodzinnej tradycji. Niewątpliwie w niejednym domu znajdują się jeszcze z pietyzmem przechowywane szable czy pistolety będące świadkami zrywu narodowego w Powstaniu Listopadowym 1830.

Okres popowstaniowy to czas refleksji, oceny szans, przypomnień tych dni chwały i porażek, to okres uczestniczenia w kolejnych rocznicach minionych wydarzeń. Lecz jednocześnie to czas podkreślania swojej tożsamości przez noszenie strojów narodowych, zarówno szlacheckich (kontusza) jak i ludowych. Na podkreślenie zasługuje fakt, że do tradycji i dobrego tonu należało dyskretne noszenie patriotycznej biżuterii. To również czas powstawania polskich kolekcji, w których zachowało się wiele pamiątek związanych z Powstaniem Listopadowym.

W polskim kalendarzu historycznym rok 1863 nie należy do dat największych, Wydarzenia, które złożyły się na jego treść, nie tworzą ani pierwszego, ani ostatniego

15 A. Czerwiński, L. Dudek, *Szabla żołnierza polskiego*, Wrocław 1998, s. 95, 98, 99.

ogniwa naszych walk o wolność; skalą też swoją nie dorównują innym, wcześniejszym i późniejszym wysiłkom. Były u nas - przedtem i potem - wzloty wyższe, ofiary liczniejsze. A jednak rok 1863 to jeden z najgłębszych u nas przełomów i przewrotów. Żadna klęska nie przeorała życia polskiego tak gruntownie, żadna nie zaciążyła z siłą tak niezwykłą na umysłach dwóch co najmniej pokoleń następnych.

Istota tego narodowego nieszczęścia wyrażała się w połączeniu klęski zewnętrznej z kapitulacją wewnętrzną...

W praktycznym rezultacie da to rezygnację, zanik woli politycznej - pisał Władysław Pobóg-Malinowski¹⁶.

Może właśnie dlatego, że było to powstanie tak heroiczne, a zarazem tragiczne dla narodu po upadku walk - narodowe symbole w nim zawarte mogły przetrwać przez blisko półwiecze. One w głównej mierze zaważyły na świadomości patriotycznej pokolenia, które wywalczyło naszą Niepodległość.

Jako symbol w Powstaniu Styczniowym występuje także chorągiew ściśle związana z oddziałem i regionem, w którym prowadził boje. W porównaniu z Księstwem Warszawskim czy Powstaniem Listopadowym chorągiew ta traci charakter czysto wojskowy, poprzez wprowadzenie elementów i treści religijnych. Wynika to z faktu, że większość sztandarów była wykonana we dworach lub były to chorągwie kościelne. Stąd częstym symbolem jest Matka Boska. Bardzo często druga strona posiada naszywanego orła, wykonanego inną ręką lub inną techniką tkacką, dodanego później niż powstała chorągiew. Zróżnicowanie wymiarów oraz zawartych treści świadczy o tym, że nie było żadnych przepisów normujących wygląd chorągwi. Znaczenie tych sztandarów dla oddziałów walczących oraz regionu gdzie oddział przebywał było znaczne.

Oddziały powstańcze przywiązywały ogromną wagę do posiadanych chorągwi. Tradycja posiadania własnego znaku przetrwała do okresu międzywojennego, a posiadanie chorągwi powstańczej przez jednostkę wojskową w odrodzonej Polsce było szczególnym zaszczytem. Korpus Kadetów Nr 1 we Lwowie otrzymał podczas uroczystości 60-lecia Powstania Styczniowego w roku 1923 z rąk Weteranów ich już historyczną chorągiew. Była to chorągiew kościelna z miasteczka Suraż w Ziemi Witebskiej. Podobno niesiono ją w manifestacjach warszawskich roku 1861, kiedy to została przestrzelona rosyjskimi kulami. Wypłowiwały płat sztandaru był najcenniejszą pamiątką Korpusu Kadetów, a każda 5-ta Kompania miała zaszczyt noszenia go w czasie państwowych uroczystości.

Symbol Orła Białego w okresie przedpowstaniowym oraz w czasie trwania Powstania staje się bardzo popularny. Często spotykane są gobeliny, chusty, makaty, drewniane talerze czy inne elementy wystroju wnętrza z wizerunkiem orła.

Obecnie bardzo często przypisuje się im inne znaczenie i wartość poprzez dodanie legendy, że dany orzeł był fragmentem nie istniejącego sztandaru bliżej nieokreślonego oddziału powstańczego. Nie deprecjonuje to przedmiotu bowiem w okresie Powstania miał on dużą wartość patriotyczną, jednak niewątpliwie obniża jego wartość materialną. Do najbardziej rozpowszechnionego symbolu narodowego w okresie Powstania Styczniowego należy pieczęć. Umieszczana na bardzo wielu dokumentach swoim zasięgiem objęła niemalże całe społeczeństwo. Pieczęć powstańcza w okresie poprzedzającym wybuch powstania oraz czas trwania walki przeszła wiele modyfikacji. Różnice w rysunku można również zaobserwować w zależności od zaboru, w którym była rytowana. Na jej wygląd i symbolikę umieszczoną na tłoku pięczętnym miał także

16 W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Paryż 1953, s. 3.

wpływ projektant i jego poglądy polityczne. Przyjrzyjmy się bliżej temu zagadnieniu, bowiem do niedawna sprawa pieczęci powstańczych była ogólnie pomijana¹⁷.

W powstańczej sfragistyce orzeł występujący na pieczęciach ma dwojaki charakter: orła w koronie lub bez korony. Orły bez korony są wykonywane na tłokach pieczętnych w okresie przedpowstaniowym w Galicji, a wzorowane na wizerunku orła z okresu Powstania Krakowskiego 1846 roku. Twórcą ich był Edward Dembowski, a ten typ orła występuje w charakterze winiety w "Dzienniku Rządowym Rzeczypospolitej Polskiej" z roku 1846. Wizerunek orła w koronie wykonano w kilku wariantach, sądzę, że poza regionem wykonania istotny wpływ na wygląd orła miały wzorce, z których korzystał rytownik. Dla przykładu należy wymienić pieczęć Komisarza Rządowego w Zaborze Pruskim, w której skrzydła orła są opuszczone ku dołowi. Również w Krakowie powstała pieczęć "Oddziału Lwowskiego" z zupełnie odmiennym rysunkiem orła, będącego odzwierciedleniem godła z Kaplicy Zygmuntowskiej na Wawelu, przepasanego literą "S". Tłoków pieczętnych zawierających w swym rysunku tylko orła jest niewiele i należą one do rzadkości.

Niewielka ilość pieczęci z wizerunkiem samego orła wynika stąd, iż już 12 października 1862 roku w numerze 6 tajnej gazety "Ruch" zamieszczono odcisk wprowadzonej kilka miesięcy wcześniej pieczęci Komitetu Centralnego Narodowego, na której wyryto połączony herb polsko-litewski. Toteż na wprowadzonych w tym okresie pieczęciach urzędów narodowych widniało z reguły takie właśnie godło¹⁸.

Pojawienie się dwupolowego herbu było świadectwem jedności dążeń niepodległościowych Polski i Litwy. Wiele rozbieżności budziło umieszczanie ponad tarczą korony. Pierwotny wzór tarczy heraldycznej typu francuskiego zwieńczonej koroną pochodzi najprawdopodobniej z monety 2 lub 5 złotych z okresu Powstania Listopadowego autorstwa Joachima Lelewela. Tą drogą Komitet Centralny Narodowy nawiązywał do kontynuowania tradycji powstania z roku 1831.

Należy podkreślić, że już wówczas wystąpiły różnice w interpretacji godła, bowiem w Warszawie orzeł wewnątrz pola nie posiadał korony (jednak zdarzały się odstępstwa od tej reguły), to w Krakowie, gdzie funkcjonowała silna tendencja monarchistyczna, orzeł w polu herbowym występował w koronie. Zdarzają się pieczęcie z tego okresu, w których ze względu na układ rysunku (przepełnienie centralnego pola pieczęci) korona ponad symbolami Polski i Litwy w ogóle nie występowała, a orzeł w zależności od regionu posiadał lub nie posiadał korony. Tego rodzaju odstępstwa w tym typie pieczęci były prawdopodobnie wynikiem poglądów demokratycznych Stefana Bobrowskiego sprawującego kontrolę nad pracami pieczęciarzy. Tą drogą powstała znaczna ilość tłoków pieczętnych z orłem pozbawionym korony.

17 W. Przyborowski, *Ostatnie chwile powstania styczniowego*, praca zbiorowa, Poznań 1887, t. IV zamieszcza tablicę z pięcioma odciskami pieczęci bez podpisu.

W zbiorach Rapperswillskich znajdował się zeszyt z 53 odciskami tłoków pieczętnych, zaginął w czasie II wojny i nigdy nie został opisany. W czasie wystawy we Lwowie na 50-lecie Powstania prezentowano kilkadziesiąt pieczęci, które następnie zaginęły (część znajduje się obecnie w zbiorach Muzeum Wojska); Z. Zakrzewski, *Pieczęć powstańcza z 1863 roku*, ("Biuletyn Numizmatyczny" 1972, nr 4, s. 84, 85), opisuje tłok pieczętny "Legii Zagranicznej Województwa Krakowskiego". Ponadto w wielu periodykach ukazywały się różne publikacje na temat pieczęci, często z błędami i istotnymi pominięciami. J. I. Sztakelberg, *Pieczęcie Powstańcze 1863-1864*, Warszawa 1988. Korzystając z materiałów w Archiwach ZSRR oraz Polski, stworzył pracę systematyzującą większość pieczęci. Praca ta wyczerpuje w obecnym stanie badań temat pieczęci powstańczych. Odnalezienie innych tłoków pieczętnych, moim zdaniem, nie wniesie istotnych zmian do tej pracy.

18 J. Sztakelberg, *Pieczęcie Powstańcze...* op. cit., s. 22.

Na początku stycznia 1863 r., gdy wiadomym było, że powstanie wybuchnie, powstał projekt (Stefana Bobrowskiego) umieszczenia na nowej pieczęci obok orła i Pogoni również wizerunku Michała Archanioła jako herbu Ukrainy. Komitet Centralny Narodowy po ożywionej dyskusji w dniu 18 stycznia 1863 r. przychylił się do tej propozycji i od tej pory godłem narodowym miała być tarcza herbowa trójpolowa, a ponad nią krzyż. Według szkicu Józefa Janowskiego, wokół tarcz herbowych umieszczonych na udrapowanym płaszczu gronostajowym, biegnie napis: WOLNOŚĆ RÓWNOŚĆ NIEPODLEGŁOŚĆ i data w dolnej partii - 1863.

Kolejne zmiany wyglądu pieczęci następowały po upadku dyktatury Mariana Langiewicza (Rząd powrócił do herbu podwójnego, polsko-litewskiego), oraz po 10 maja 1863, kiedy to powrócono do ostatecznej wersji tarczy trójpolowej zwieńczonej koroną. Wokół biegł napis: WOLNOŚĆ - RÓWNOŚĆ - NIEPODLEGŁOŚĆ, ponad tym napisem można zaobserwować pewne odstępstwa, lecz nie wpływały one na istotę samego wzoru pieczęci.

Pieczęć jako znak Rządu Narodowego była znana poprzez rozpowszechnianie jej na różnego rodzaju odezwach i drukach. Utrwaliła się w społeczeństwie jako symbol powstania, walki na drodze do niepodległości.

Jedną z form zaangażowania patriotycznego, mającą ogromne znaczenie symboliczne, była biżuteria patriotyczna. W latach 1860-1863 nastąpił szereg kolejnych demonstracji i manifestacji o charakterze politycznym. W roku 1861 ich nasilenie było znaczne pociągając za sobą ofiary śmiertelne. Na ich pamiątkę powstały krzyżyki i brosze upamiętniające te wydarzenia. Zmieniła się symbolika w porównaniu do minionych powstań. Lata sześćdziesiąte to biżuteria z elementami krzyża i cierni, herbu trójpolowego z przewagą czerni. To okres symbolicznego czarnego stroju, którym głównie kobiety podkreślały uczucia patriotyczne i żalobę narodową.

Wprowadzony 14 października 1861 r. stan wojenny wprowadzał zakaz odprawiania nabożeństw o charakterze patriotycznym, zgromadzeń oraz między innymi noszenia emblematów patriotycznych, w tym strojów.

Kolejne demonstracje spowodowały powstawanie biżuterii z symbolami nawiązującymi do aktualnych wydarzeń. Biżuteria ta stała się niemalże elementem stroju. Wszelkie zakazy i nakazy nie były respektowane przez społeczeństwo, tak w okresie przedpowstaniowym, jak również po upadku Powstania 1863 roku.

Oczywiście, pomimo załamania się myśli niepodległościowej, Polacy nadal nosili biżuterię patriotyczną. Zmieniły się symbole, nadal uczestniczono w rocznicowych obchodach - zmieniła się tylko ich treść, wymowa pozostała ta sama. Świętynie zapełniły się wiernymi pomimo prześladowań Kościoła, charakterystyczne dla Polaków jest to, że w chwilach najtragiczniejszych dla narodu odradza się silna więź z Bogiem. To ucieczka przed rzeczywistością, droga do akceptacji dążeń i celów.

W okresie popowstaniowym Galicja, a ściślej Kraków i Lwów stały się centrami życia kulturalnego na ziemiach polskich. Autonomia w Galicji spowodowała pewne rozluźnienie polityczne. To właśnie na tych ziemiach powstawała duża ilość biżuterii patriotycznej z dekoracją kwiatową na czarnym tle. Brak symboli narodowych powodował, że wyroby te były dopuszczalne w innych zaborach i oczywiście bezpieczne. Do narodowej symboliki nawiązywały wyroby wykonywane na emigracji - medale, plakietki czy zegarki firmy Fr. Czapek lub Patek i spółka w Genewie. Te jubilerskie precjoza z miniaturami wielkich Polaków czy herbami Polski i Litwy po dziś dzień budzą wiele emocji.

Należy dodać, że w końcu XIX wieku również we Wrocławiu wykonywano patriotyczne pamiątki, w tym popularne zegarki z wizerunkiem na kopercie Matki Boskiej czy trójpolowego herbu Korony, Litwy i Rusi.

Wszystkie te przedmioty oddziaływały na społeczeństwo, były dostępne we wszystkich warstwach społecznych ze względu na zróżnicowane ceny. Miały duży wpływ na patriotyczne wychowanie przez przypominanie odrębności narodowej i kulturowej. Przedmioty te stały się symbolami wolnej Polski po odzyskaniu niepodległości.

Do najrzadszych, a zarazem najcenniejszych pamiątek po Powstaniu 1863 roku należą wszelkie pamiątki po zesłańcach. Przedmioty przez nich wykonane są bardzo nierówne, uzależnione to było od zdolności manualnych oraz dostępnego materiału twórcy. Mają one jednak swoją ogromną wymowę patriotyczną i symboliczną, bowiem wielu zesłańców już nigdy nie powróciło do Polski, a pamiątki po nich poświadczają drogę jaką przebyli na zesłaniu. Często właśnie obcując z tymi przedmiotami poznajemy nowe miejsca na mapie zesłań rodaków.

Wiele pamiątek związanych z powstaniem przetrwało do dnia dzisiejszego. Przechowywano je we dworach czy kościołach. Stanowią obecnie cenną ikonografię przedstawiającą nastroje społeczeństwa poprzez symbolikę zawartą w sztandarze, pieczęci czy biżuterii. Niejednokrotnie właśnie wzory biżuterii z okresu powstań narodowych miały decydujący wpływ na kształt i hasła zawarte w precjozach wykonanych na przełomie wieków czy w okresie międzywojennym.

Przełom wieku XIX i XX to okres masowej produkcji pamiątek patriotycznych, wzorowanych na okresach powstań narodowych oraz zupełnie nowych, zawierających treści aktualne, związane z osobami, które nadawały ton ówczesnej polityce. Obok nich powstawały symboliczne pamiątki nawiązujące do dni chwały oręża polskiego i królów mających istotny wpływ na te wydarzenia. Masowość ich powoduje znaczny odbiór przez społeczeństwo. Tak jak w okresie przed Powstaniem 1863 roku, stają się one popularne i modne. Okazją do ich wykonania były także uroczystości rocznicowe związane z historią Polski, czy odsłonięcie pomników np. A. Mickiewicza w Warszawie.

Okres I-szej wojny światowej i działalność Naczelnego Komitetu Narodowego wiąże się z licznymi wystąpieniami patriotycznymi, w tym także pod sztandarami z wizerunkiem Orła Białego. To również okres powstania ogromnej ilości medali, żetonów, medalików czy sygnetów nawiązujących swoją tematyką do czasów minionych oraz dnia współczesnego. Ponownie wielcy wodzowie, jak Tadeusz Kościuszko, Józef Poniatowski czy Jan Henryk Dąbrowski są umieszczani na plakietkach czy medalionach. Obok nich bardzo popularnym było umieszczanie na różnego rodzaju pamiątkach wizerunku Komendanta Józefa Piłsudskiego, również bardzo często przedstawiany jest gen. Józef Haller. Entuzjazm społeczeństwa powodował, że niemalże każdy chciał mieć wizerunek przedstawiający osobistości mające wpływ na zachodzące przemiany w Polsce.

Osobną grupę pamiątek narodowych stanowią odznaki i plakietki związane z heroiczną obroną Lwowa przed Ukraińcami. Ich walka stała się na wiele lat symbolem bohaterstwa, symbolem miasta zawsze wiernego Rzeczypospolitej. Odznaki i oznaki odcinków obrony Lwowa stały się poszukiwanymi przez społeczeństwo pamiątkami. Również stosunek społeczeństwa do obrońców i żołnierzy idących na "Odsiecz Lwowa" był symboliczny, a udział w tych wydarzeniach zaszczytny.

Odzwierciedleniem tego faktu był Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie odsłonięty w roku 1925. Prochy Nieznanego Żołnierza sprowadzono z cmentarza Orląt Lwowskich.

Dramaturgię wydarzeń we Lwowie potęgował fakt, że do obrony miasta przystąpiły również dzieci - słynne Orleta. Wówczas było to nie do pomyślenia, by obrońcami mogły być dzieci, lecz już w czasie trwania Powstania Warszawskiego w roku 1944 było to zjawisko zupełnie normalne, a przecież od Obrony Lwowa minęło zaledwie 26 lat.

W I-szej wojnie światowej ponownie orzeł polski pojawia się na sztandarach. W tworzących się na ziemiach polskich formacjach wojskowych sztandary zostały ozdobione godłem państwa polskiego. Także ochotnicy z Ameryki czy Francji walczą pod znakiem Orła Białego. Z kronikarskiej skrupulatności należy wymienić sztandar z inskrypcją "Bóg Ojczyzna Wolność Wierność" - przybyli z nim do Francji ochotnicy polscy z Filadelfii. Polacy walczący na Murmanii czy w armii Gen. Józefa Dowbor-Muśnickiego również posiadali własne sztandary z symbolem naszej państwowości.

Jakże różne były te sztandary, zarówno zawarte na nich inskrypcje, jak też wizerunek orła, tkanina czy wymiary. Obok Orła Białego widzimy Matkę Boską (zarówno Ostrobramską, jak i Częstochowską). Bo przecież Ona czuwała nad Polakami, do Niej naród się modlił w intencji Niepodległości. Inskrypcje stanowiły w tym wypadku mniej istotny dodatek. Okres wojny to rozwój także telegramów patriotycznych i kart pocztowych. Każde miasto miało ambicję wydać pocztówki patriotyczne, często umieszczając na nich herb grodu lub przynajmniej jego nazwę. Do symboli patriotycznych nawiązywały również odznaki frontowe i przynależności do armii. Uwzględniony w projekcie krzyż czy trójpolowa tarcza, tak popularne w czasach Powstania Styczniowego, ponownie ozdobiły mundur polskiego żołnierza. Powróciliśmy do najcenniejszych polskich symboli - sztandar z orłem, orzełek na czapce i broń w rękach żołnierza. Broń, której było tak mało w zrywie 1863 r., broń, którą można było wywalczyć niepodległość.

Mimo tych pozorów jeszcze nie mieliśmy niepodległości, musiało popłynąć wiele polskiej krwi. Jeszcze była przed nami gorycz trzech Powstań Śląskich, smutek po poległych obrońcach Lwowa i radość z pierwszego zwycięskiego powstania w Wielkopolsce.

Jednakże największe przejawy patriotyzmu i zaangażowania można zauważyć w czasie wojny polsko-bolszewickiej. 15 sierpnia 1920 r. dobiegły końca walki o Warszawę. W tej wojnie obok weteranów roku 1863 walczyli uczniowie szkół warszawskich. Wróg stał 15 km od stolicy, część oddziałów niemalże z marszu z defilady w Warszawie wyruszyła na front. Odzyskiwanie przez Polskę niepodległości to kolejne daty w kalendarzu historycznym, to nawiązywanie do tradycji w latach późniejszych, tradycji współczesnej tak ważnej dla państwa polskiego. Dzień 15 sierpnia został wówczas ogłoszony świętem narodowym, tak jak dzień 11 listopada, który uznano za Święto Niepodległości.

Okres walki o niepodległość to czas Wielkiego Marszałka, od powstania Legionów Józef Piłsudski był natchnieniem wielu Polaków. Działania wojenne I i II Brygady Legionów, ciężkie boje pod Łowczówkiem, Konarami, Rarańczą czy Kostiuchnówką na trwałe wpisywały się do historii polskiego wojska. Aresztowanie Komendanta J. Piłsudskiego (22 lipca 1917 r.) i osadzenie w Twierdzy Magdeburgskiej zwiększyło Jego i tak ogromną popularność w społeczeństwie. Jego przybycie do Warszawy 10 listopada 1918 r. przerodziło się w wielką manifestację patriotyczną, a po zwycięstwie

w wojnie 1920 r. nawet najwięksi Jego przeciwnicy składali mu hołd. Tak jak w XIX wieku książę Józef Poniatowski był uosobieniem Wodza Narodu, tak w okresie międzywojennym stał się nim Józef Piłsudski.

W okresie międzywojennym nie zanika symbolika narodowa. Orzeł występuje na sztandarach i chorągwiach Wojska Polskiego. Insignia Prezydenta Rzeczypospolitej są zaopatrzone w wizerunek polskiego orła.

Nawiązaliśmy do tradycji reaktywując Order Orła Białego oraz Order Virtuti Militari. Z walką o niepodległość związany był Krzyż Niepodległości, którego najniższa klasa (medal) zawierał w swoim rysunku symbolikę zaborców. Do biżuterii patriotycznej z okresu Powstania Styczniowego nawiązał Krzyż Weteranów Powstania Styczniowego, swoim rysunkiem z trypolowym herbem. Bardzo wiele odznak pułkowych, nawiązało symboliką do okresu powstań narodowych i historii Polski.

Mundur wojskowy okresu międzywojennego również nawiązywał do tradycji, przez wprowadzenie czapki rogatywki, czy ogólny wygląd munduru galowego. Tradycyjnie w wojsku 29 listopada był obchodzony jako Dzień Podchorążego. Niewątpliwie nawiązaniem do tradycji wojskowej było uhonorowanie żyjących uczestników Powstania Styczniowego wyższymi stopniami wojskowymi oraz wysokimi orderami państwowymi. Wiele medali i monet nawiązywało do tradycji minionych epok, w tym moneta wydana w roku 1930 dla upamiętnienia Powstania Listopadowego czy moneta z wizerunkiem Romualda Traugutta przypominająca bohatera powstania 1863 r. Przykładów tych było bardzo wiele, bowiem w okresie międzywojennym nastąpił wzrost uczuć patriotycznych w społeczeństwie, szczególnie w przededniu kolejnej zawieruchy wojennej. Czas pokazał, że okres lat 1918-1939 wywarł ogromny wpływ na postawę polskiego społeczeństwa w latach wojny, a Wojsko Polskie dzięki swojej odwadze i bezgranicznemu poświęceniu mogło po przegranej kampanii w Polsce stanąć u boku aliantów w walce "O wolność Waszą i Naszą".

Orzeł z okresu Powstania Listopadowego (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).

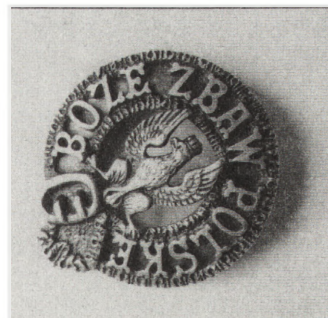

Litografia barwna, patriotyczna wykonana po roku 1905 w Poznaniu. Przedstawia gen. Jana Henryka Dąbrowskiego (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).

Pamiątka 1863 r. wykonana techniką miedziorytniczą (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).

Brosza po Powstaniu Styczniowym (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).

General Henryk Dembiński, litografia francuska z lat 30-tych XIX wieku. Widoczna rękojeść szabli (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).

Zdjęcie Marszałka Józefa Piłsudskiego w Belwederze, luty 1921 roku, z Wielką Wstęgą Orderu Legii Honorowej nadanej przez prezydenta Millerand'a podczas pobytu Marszałka w Paryżu 5 lutego 1921 roku (zbiory prywatne Z. Dunin-Wilczyńskiego).